

НОВА ІСТОPIЯ

УДК (UDC) 94 (477.5) «1850/1917»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).725](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).725)

AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF KHARKIV GUBERNIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

*Oleksandr Trygub*¹, *Victor Chalavan*²

¹ Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

² National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

e-mail: vchal77@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to summarize the information on the formation and development of agricultural educational institutions within Kharkiv gubernia from the 1840s to 1917; and to outline their peculiar features, funding characteristics, material conditions, teacher and student contingents, etc.

The scientific novelty. For the first time, the formation and development of agricultural training in the territory of Kharkiv gubernia are comprehensively characterized, the historical progress of educational institutions of various levels is reconstructed, and their key characteristics are highlighted: specialization, funding, material situation, staff, and student contingent.

Conclusions. In the middle of the 19th century, both the power circles of the Russian Empire and the public increasingly began to talk about the need to establish a certain system of training professional agrarians who could increase the productivity of landowners' latifundia. As a result, one of the first educational institutions of the agrarian type – the South-Western Farm, was established in Sloboda Ukraine (Slobozhanshchyna). Over time, having merged with the arable professional school, that educational institution turned into a leading comprehensive training center for agrarian experts with a developed material and technical base, a significant staff of experienced educators, and multidisciplinary courses for advanced training.

The end of the 19th – the beginning of the 20th century was marked by a surge of public and private initiatives in the establishment of agricultural educational institutions. It is especially necessary to note the activities of gubernia and povit zemstvos, which initiated the establishment of Sumy, Asiivka, Odnorobivka, and Rokytnе schools. Thanks to Ivan Tereshchenko, the Filonovs, and Mykhailo Rudniev, Mykhailivka and Odnorobivka schools and a training apiary were established in Starobilsk region. In that process, the state acted only as an investor, regulator, and controlling body. Despite the difficulties, the agricultural educational institutions of Kharkiv gubernia acted not only as training centers but also as a base for scientific experiments, and a center for consolidating those who were not indifferent to peasant labor.

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research 'The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension' (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: agricultural training, Kharkiv gubernia, agricultural school, training of peasants, professional training, government educational policy, agriculture

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ.

Олександр Тригуб¹, Віктор Чалаван²

¹ Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

² Національна наукова сільськогосподарська бібліотека

Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна)

e-mail: vchal77@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є створення узагальнюючої картини становлення та розвитку навчальних закладів сільськогосподарського профілю у межах Харківської губернії від 1840-х років до 1917 р.; виокреслення їх особливостей, характеристики фінансування, матеріального стану, учительського й учнівського контингентів тощо.

Наукова новизна. Вперше комплексно охарактеризовано становлення та розвиток сільськогосподарської освіти на теренах Харківської губернії, реконструйовано історичний поступ навчальних закладів різного рівня, виділено їхні ключові характеристики: спеціалізацію, фінансування, матеріальне становище, штати, учнівський контингент.

Висновки. У середині 19 ст. як владні кола Російської імперії, так і громадськість все активніше почали говорити про необхідність побудови певної системи підготовки професійних аграріїв, які могли б підвищити продуктивність поміщицьких латифундій. У результаті на Слобожанщині виник один з перших навчальних закладів аграрного типу – Південно-західна ферма. З часом, об'єднавшись із землеробським училищем, даний навчальний заклад перетворився на провідний комплексний осередок підготовки фахівців аграрного профілю з розвиненою матеріально-технічною базою, значним штатом професійних викладачів, багатопрофільними курсами підвищення кваліфікації.

Кінець 19 – початок 20 ст. відзначився сплеском громадсько-приватної ініціативи у відкритті сільськогосподарських навчальних закладів. Особливо необхідно відзначити діяльність губернського та повітового земств, які стали ініціаторами відкриття Сумської, Асіївської, Одноробівської та Рокитненської шкіл. Завдяки Івану Терещенку, подружжю Філонових і Михайлу Рудневу відкрилися Михайлівська та Одноробівська школи і навчальна пасіка на Старобільщині. Держава у цьому процесі виступала лише як інвестор, регулятор і контролюючий орган.

Не дивлячись на труднощі аграрні навчальні заклади Харківської губернії виступали не лише освітніми осередками, а й були базою наукових експериментів, центром консолідації небайдужих до селянської праці.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: аграрна освіта, Харківська губернія, сільськогосподарська школа, освіта селян, професійна освіта, урядова освітня політика, сільське господарство

Вступ

Соціально-економічний розвиток Російської імперії у першій половині 19 ст. свідчив про поступове поглиблення кризових явищ в основі імперської економіки – аграрному секторі, який був представлений анахронічною феодално-кріпосницькою системою. Особливо яскраво це проявлялося в українських губерніях, які, без перебільшення, були житницею Східної Європи. Селянські хутірські господарства, разом із поміщицькими, все активніше втягувалися у загальну товаризацію сільськогосподарського сектора. Селянська реформа 1861 р. відкрила шлях до капіталізації сільського господарства, яке набуло яскраво вираженого товарного характеру. Як вдало відмітив І. Крип'якевич, говорячи про зміни у селянському середовищі протягом 19 ст.: «Виробився тип селянина-підприємця, ініціативного, загребущого, безоглядного, що ставав співтворцем нової ери капіталізму»¹. Усе це штовхало до пошуку нових форм господарювання, використання в аграрній сфері західного досвіду, де продуктивність селянської праці була значно більшою, упровадження сільськогосподарської освіти для селян-господарників.

Перші спроби організації аграрної освіти на українських землях відносяться до кінця 18 ст. і стосуються відкриття професором М. Лівановим Школи практичного землеробства для селян-переселенців у с. Богоявленське (до 8 березня 1789 р. – с. Вітовка) біля м. Миколаєва, яка проіснувала трохи більше 8 років (див. статті В. Вергунова й О. Тригуба²).

Систематичні заходи з поширення сільськогосподарської освіти було запроваджено Департаментом землеробства, який діяв як підрозділ Міністерства державних маєтностей (1837). У 1837 р. затверджено перші законодавчі акти, що стосувалися сільськогосподарської освіти: «Положення про землеробські училища» і «Статут для землеробських училищ». Надалі було прийнято рішення про заснування в м. Горках землеробської школи (1840) і створення в імперії мережі зразково-освітніх ферм. Наказ про створення навчальних ферм підписано у 1841 р.³ Зазначені законодавчі акти та нормотворчі документи послужили стартом активізації відкриття навчальних закладів сільськогосподарського профілю у різних куточках тогочасної України, у тому числі й на Слобожанщині.

Отже, автори ставлять **метою статті** створення узагальнюючої картини становлення та розвитку навчальних закладів сільськогосподарського профілю у межах Харківської губернії від 1840-х років до 1917 р.; виокреслення їх особливостей, характеристики фінансування, матеріального стану, учительського й учнівського контингентів тощо.

Увага авторів зосереджена на навчальних закладах, які за статутом мали сільськогосподарський профіль і підпорядковувалися Департаменту землеробства. На 1 вересня 1914 р. у Харківській губернії їх нараховувалося 11: середнє – Харківське сільськогосподарське училище; нижчі училища – Липковатівське імені П.А.Столипіна та Сумське; нижчі школи – Асіївська,

¹ Крип'якевич І. Історія України. Львів: Видавництво «Світ», 1990. С. 269.

² Вергунов В. Фундатору сільськогосподарської науки та спеціальної галузевої освіти на українських землях професору М.Г.Ліванову – 265 років. *Емінак*. 2017. № 1 (17). Т. 2. С. 91-97; Тригуб О. Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії другої половини 19 – початку 20 ст. *Емінак*. 2023. № 3 (43). С. 67-95.

³ Рибченко Д.М. Становлення сільськогосподарської освіти в контексті всесвітньої історії. *Історія науки і біографістика*. 2006. № 1. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06rdvkv.html>

Михайлівська, Одноробівська, Рокитненська, Харківська при середньому училищі, Зразкова навчальна пасіка М.В.Руднева; Харківські курси для підготовки вчителів для нижчих сільськогосподарських шкіл при Харківському училищі та Практичні навчання садівництву при Харківському виправному притулку (до 1906 р. – Дергачівська практична школа садівництва)⁴.

Огляд літератури

Зацікавлення становленням і розвитком сільськогосподарської освіти у Російській імперії загалом, і в українських губерніях, зокрема, почалося вже з останньої чверті 19 ст. і продовжується з різною інтенсивністю до сьогодні. Оскільки ранні етапи історіографії вже досить добре окреслені (див., наприклад, загальний огляд О. Тригуба⁵), то зосередимося на історіографічному доробку кінця 20 – початку 21 ст., особливо на тих працях, які стосуються досліджуваного регіону.

Сучасна історіографія проблеми представлена багатьма ґрунтовними працями українських і російських дослідників. Тому згадаємо лише ті роботи, в яких окреслено розвиток аграрної освіти саме у Харківській губернії. Одним з перших у сучасній історіографії до цієї проблеми звернувся Сергій Улюкаєв, який розкрив педагогічний зміст навчального процесу у нижчих сільськогосподарських навчальних закладах українських губерній у 1883-1916 рр.⁶ Знаходимо у дисертаційному дослідженні і відомості про навчальні заклади Харківської губернії, але вони представлені фрагментарно й ілюстративно на загальноукраїнському тлі.

На початку 21 ст. в українській історіографії відбувається сплеск інтересу до історії сільськогосподарської освіти імперської доби. У результаті сформувалася наукова школа академіка В.А.Вергунова, який підготував низку учнів, що присвятили себе вивченню розвитку аграрної освіти в українських губерніях – О.І. Михайлюк⁷, Д. Рибченко⁸, О. Корзун⁹. Натомість Харківська губернія опинилася поза зором плеяди молодих українських дослідників.

Однією з останніх ґрунтовних робіт у досліджуваній царині є дисертація К.М.Гавриленко¹⁰. Намагаючись охопити досить широко заявлений предмет дослідження як в об'єкті (аграрні навчальні заклади усіх рівнів), так і в географічних рамках (усі українські губернії Російської імперії, включно з Бессарабією), авторка не згадала більшості навчальних закладів нижчого рівня – нижчих сільськогосподарських училищ і шкіл. Натомість Харківське землеробське училище та Харківський ветеринарний інститут знайшли своє місце у роботі, адже авторка приділила їм по 2-3 сторінки тексту (с. 96-97, 103-104, 116, 128).

⁴ Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениями к 1 января 1914 года. Вып. 3. Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума, 1914. С. 1-67.

⁵ Тригуб О. Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії...

⁶ Улюкаев С.Г. Содержание и организация обучения в низших сельскохозяйственных учебных заведениях Украины (1883-1916 гг.): дис... к.пед.н.: 13.00.01 – теория и история педагогики. Киев, 1994. 220 с.

⁷ Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: дис... к. і. н. Київ, 2001. 183 с.

⁸ Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX ст.: дис... к. і. н. Київ, 2004. 184 с.

⁹ Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис... к. і. н. Київ, 2010. 198 с.

¹⁰ Гавриленко К.М. Професійна підготовка фахівців аграрної галузі в Україні (кінець XIX – початок XX століття): дис... к. п. н. Київ, 2017. 296 с.

В останні роки низку публікацій з історії професійної освіти здійснив О. Тригуб, приділяючи, у тому числі, увагу й аграрним навчальним закладам різних регіонів¹¹. Натомість Слобожанщина не була предметом його уваги та залишилася поза межами публікацій.

У той же час в останні десятиліття підготовлена низка робіт ювілейно-краєзнавчого характеру: історичні нариси про становлення провідних аграрних закладів Харківщини, які містять короткий виклад історії сільськогосподарської освіти у регіоні та окремі матеріали (архівні документи, виписки із друкованих видань, фотографії) з історії дорадянських навчальних закладів, або відверто краєзнавчо-публіцистичні праці¹², які, на жаль, мають поодинокий характер. Окремим, але суттєвим, недоліком зазначених праць є відсутність наукового апарату й наявність фактологічних помилок, що, на нашу думку, пояснюється відсутністю критичного підходу до використаних джерел.

Останні десятиліття значну увагу розвитку землеробських (сільськогосподарських) освітніх установ приділяють російські історики та педагоги. У низці дисертаційних досліджень аналізуються як загальні тенденції аграрної освіти дорадянської доби, так і реалізація цього освітнього напрямку у межах окремих регіонів чи губерній. Серед розмаїття цих праць згадаємо монографії Н. Пічужкіна, який прослідкував окремі аспекти розвитку нижчої та середньої аграрної освіти, провів аналіз діяльності зазначених типів шкіл (у тому числі і на території Харківської губернії)¹³.

Отже бачимо, що напрацювань на сьогодні досить багато, але про створення узагальнюючої праці як на українських теренах, так і в межах Харківської губернії, говорити ще рано. Саме тому авторами й поставлено завдання узагальнити відомості про аграрні навчальні заклади Харківської губернії, які б стали поштовхом до активізації дослідницького інтересу у даному напрямку.

ХАРКІВСЬКЕ СЕРЕДНЄ ЗЕМЛЕРОБСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

Південно-західна ферма. У другій чверті 19 ст. у державних колах почали замислюватися над питанням організації сільськогосподарської освіти в країні. У 1837 р. затверджено перші законодавчі акти, що стосувалися сільськогосподарської освіти: «Положення про землеробські училища» і «Статут

¹¹ Trygub O., Degtyarev S., Parkhomenko V. The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2023. № 12 (2). P. 678-691. DOI: 10.13187/ejced.2023.2.678; Trygub O., Degtyarev S., Parkhomenko V. The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2023. № 12 (3). P. 1071-1081. DOI: 10.13187/ejced.2023.3.1071; Тригуб О., Степанчук Ю. Сільськогосподарська освіта на Поділлі на початку 20 ст. (на прикладі школи у с. Гуменному) [Agricultural education in Podillia at early 20 century (on the example of a school in the village of Humenne)]. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2024. № 7. С. 7-24. DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.007; Trygub O., Honchar M. Agricultural Educational Institutions of Steppe Tavriya of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2024. № 30. P. 34-49. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299913

¹² Головка В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років. Харків: Золоті сторінки, 2006. 500 с.; Петровська Т. Шлях довжиною в 117 років. *Освітня траєкторія*. 2020. № 6 (6), січень. С. 10; Бондаренко В.Д. О.А. Колесов і меч Колесова. *Лісівництво і агролісомеліорація*. 2009. Вип. 116. С. 9-13; Иванова Т. История создания Сумской сельскохозяйственной школы. *Исторический клуб А.К. Булатова*. 2016-2017. URL: <https://bulatovichclub.wordpress.com>

¹³ Пичужкин Н.А. Очерки об истории аграрного образования в России XIX века. Москва: Мегapolis, 2017. 301 с.; Васильев В.П., Пичужкин Н.А. Становление и развитие системы аграрного образования в России (XIX – начало XX века). Москва: ООО Издательство «Триада», 2017. 502 с.

для землеробських училищ». Надалі було прийнято рішення про заснування в м. Горках землеробської школи (1840) і створення в імперії мережі зразково-освітніх ферм¹⁴.

28 травня 1841 р. було затверджено Положення про заснування навчальних ферм¹⁵. Вже 2 червня 1841 р. було прийнято імперське рішення про експериментальне («на перший раз») утворення 5 регіональних ферм, у тому числі «Південно-західної» для губерній: Курської, Харківської, Полтавської, Чернігівської та частини Київської¹⁶. Натомість остаточне рішення міністра державного майна графа П.Д. Кисельова про організацію Харківської ферми відбулося лише у 1847 р.¹⁷

Метою її організації визначалася освіта практичних землевласників-господарів, шляхом облаштування при фермі зразкової садиби, де вихованці долучалися б до майбутнього самостійного господарювання й могли у подальшому облаштовувати хутори та садиби¹⁸.

Протягом 1847-1848 рр. йшов процес формування ферми, першим управителем (1847-1855) якої було призначено надвірного радника Михайла Лук'яновича Ільїнського (1811 – після 1856). Під ферму було виділено 80 десятин (за іншими даними, які ми вважаємо більш вірогідними, – 472 десятини¹⁹) болотисто-лісної землі, викупленої у землевласників Калиніченка й Арцибужева, частково – у селян селища Мала Данилівка.

Викладацький та адміністративний персонал складався з управителя – керівника ферми, помічника управителя, законовчителя, вчителів, ветеринара, діловода, наглядача, двох наглядачів за польовими роботами, майстрів з навчання ремеслам²⁰.

Фінансування ферми було змішаним і складалося з трьох основних джерел: 1) державне фінансування, яке за штатами 1841 р. становило 5 620 руб.; 2) оплата за навчання (50 руб. на рік) і 3) прибутки, отримані від діяльності ферми. До 1858 р. річний прибуток ферми не перевищував 1000 руб. і лише у 1858 р. досягнув суми 2400 руб., що дало можливість не лише покрити поточні

¹⁴ Рибченко Д.М. Становлення сільськогосподарської освіти в контексті всесвітньої історії. *Історія науки і біографістика*. 2006. № 1. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06rdvkvi.html>

¹⁵ Высочайше утвержденное Положение об учреждении учебных ферм, 28 мая 1841 г. № 14585. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание 2. Т. XVI. Отд. 1. Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. С. 407-415.

¹⁶ Высочайше утвержденное Положение об учреждении учебных ферм, 28 мая 1841 г. № 14585... С. 407.

¹⁷ Головки В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). *Історія Харківської державної зооветеринарної академії...* С. 24.

¹⁸ Высочайше утвержденный доклад Министра Государственных Имуществ, 17 мая 1862 г., № 38292. *ПСЗРИ*. Собрание 2. Т. XLV. Отд. 2. Дополнение к XXXVII тому. Санкт-Петербург, 1874. С. 5.

¹⁹ Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России, в течении 10 лет, с.1844 по 1854 год. Санкт-Петербург: В типографии Императорской академии наук, 1855. Часть 2. С. 47.

²⁰ Головки В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). *Історія Харківської державної зооветеринарної академії...* С. 24.

У книзі помилково вказано, що розбудова училища тривала до 1851 р., а перший випуск відбувся 20 грудня 1854 р. Натомість, у відповідності до офіційного повідомлення у «Харьковских губернских ведомостях», у 1854 р. (14 грудня) відбувся вже 3-й (!) випуск, отже, зважаючи на чотирирічний курс, перший набір відбувся у 1848 р., який випустився у 1852 р. Це підтверджує і «Обзор действий Департамента сельского хозяйства». Див.: О выпуске в 1854 году воспитанников из Юго-Западной учебной фермы, состоящей в Харьковской губернии. *Харьковские губернские ведомости (Часть неофициальная)*. 1855. № 3 (15 января). С. 18-19; Обзор действий Департамента сельского хозяйства... Ч. 2. С. 48.

видатки, а й капіталізувати кошти на розвиток²¹. У подальшому штат ферми постійно переглядався у бік збільшення, а також поступово зростали і прибутки від господарської діяльності.

За Положенням 1841 р. планувалося, що вихованцями будуть переважно державні селяни (від 75 до 150 осіб). Дозволявся прийом і кріпаків у кількості 25-50 осіб. Вимагалось, що вихованці (як вільні, так і кріпаки) повинні бути не молодшими 17 і не старшими 20 років, кремезні, без значних «тілесних недоліків», готові до важкої праці, привиті від віспи та, за можливості, вміли читати та писати²².

Табл. 1. Набір і випуск Південно-західної ферми у 1848-1858 рр.²³

	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858
Кількість учнів	17	99	100	165	156	145	в.в.	в.в.	в.в.	в.в.	122
Випуск	-	-	-	-	20 ²⁴	39	40(41)	в.в.	в.в.	в.в.	37

в.в. – відомості відсутні.

Як бачимо, протягом 4-х років, тобто з відкриттям усіх класів, ферма не тільки набрала повний учнівський комплект, а й перевищила його на півтора десятки. Видається ймовірним, що середній випуск становив 35-40 осіб. Географічне представлення можемо уявити по повноцінному випуску 1854 р. Із 41 випускника 6 представляли Харківську губернію, 6 – Курську, 7 – Полтавську, 10 – Чернігівську, 11 – Київську і лише один був кріпаком поміщиці Лонгінової²⁵. Отже бачимо, що значного інтересу зі сторони поміщиків у підготовці власних селян в якості господарів-агрономів, не спостерігалось. При цьому така тенденція була характерна для всіх навчальних ферм.

Основна увага у навчальному процесі приділялася практичній підготовці учнів. Виходячи з цього, вивчення теоретичних предметів відбувалося переважно у зимові місяці у вільний від господарчої роботи час. Оскільки глибоких знань у загальній освіті від учнів ферми не вимагалось, то вивчалися лише наступні предмети: Закон Божий, священна історія, російська граматика (читання та письмо), обов'язки державних селян у відповідності до сільського поліцейського статуту, арифметика з використанням рахівниці, основи землеробства із землемірством і ветеринарії, церковний спів²⁶.

Практичним навичкам учні навчалися у полі та майстернях. На кінець першого десятиліття на фермі вже були ковальська, візна, столярна та шкірна

²¹ Высочайше утвержденное Положение об учреждении учебных ферм, 28 мая 1841 г. № 14585. Штаты и таблицы... С. 117; Головкин В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. и др. (ред.). История Харьковской государственной зооветеринарной академии... С. 24; Акт на Харьковской учебной ферме Министерства Государственных Имуществ. Харьковские губернские ведомости (Часть неофициальная). 1858. № 5 (1 февраля). С. 49.

²² Обзор действий Департамента сельского хозяйства... Ч. 2. С. 47.

²³ Обзор действий Департамента сельского хозяйства... Ч. 2. С. 48; О выпуске в 1854 году воспитанников из Юго-Западной учебной фермы... С. 18; Акт на Харьковской учебной ферме... С. 48.

²⁴ Обзор действий Департамента сельского хозяйства... (Ч. 2. С. 48) вказує, що перший випуск відбувся у 1851 р., але це явна помилка, адже там само вказано на те, що перший набір відбувся у 1848 р., а при чотирирічному курсі зазначені вступники повинні були закінчити курс не раніше 1852 р. Про третій випуск у 1854 р. говорить і повідомлення у «Харьковских губернских ведомостях» (О выпуске в 1854 году воспитанников из Юго-Западной учебной фермы...).

²⁵ О выпуске в 1854 году воспитанников из Юго-Западной учебной фермы... С. 18.

²⁶ Обзор действий Департамента сельского хозяйства... Ч. 2. С. 49; Акт на Харьковской учебной ферме... С. 48.

майстерні, де виготовлялися землеробські знаряддя, здійснювалося дублення овчини та шилися кожухи. Учні проходили повний курс сільськогосподарських робіт по запашці ферми, на дослідницькому полі, в саду, огородах і т.д.; кожен призначався по чергово для робіт по конюшні, скотному двору, вівчарні, кухні.

У 1855 р. при фермі було відкрито землеробське училище (див. нижче) і певний час обидва навчальні заклади діяли паралельно, як самостійні інституції – ферма призначалася для підготовки селян-практиків, а училище – для сільських господарів-управителів. У 1858 р., за ініціативою графа Муравйова, навчальні ферми, як тип нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, були скасовані і в 1862 р. усі навчальні ферми припинили існування, інтегрувавшись у землеробські училища²⁷. При цьому Харківська ферма у подальшому зберегла свою самостійність у господарсько-фінансовій частині, перетворившись у 1876 р. на самостійну сільськогосподарську інституцію з власним керівництвом. При цьому роль училищної бази для практичних занять за фермою збереглася.

Землеробське (сільськогосподарське) училище. У 1849 р. у Санкт-Петербурзі Вільним економічним товариством було засновано училище сільського господарства «для дворян», але вже у 1854 р. воно припинило існування «за незадовільністю програм предметів, що читаються» та невідповідності досягнутих результатів з цілями закладу: випускники у більшості йшли на цивільну службу, а не в аграрний сектор²⁸. Окрім того, і ця причина видається нам вирішальною, «утримання училища у С.-Петербурзі обходиться настільки дорого, що перевищує кошти Товариства». Саме тому Товариство зініціювало закриття училища та «виявило готовність жертвувати ту суму, яка ним відпускається училищу на виховання молодих людей» у наявних навчальних закладах, або ж на заснування нового закладу²⁹.

З цих причин у 1854 р. Міністерство державного майна прийняло рішення про закриття означеного училища й відкриття йому на заміну землеробського училища при Харківській навчальній фермі. Для організації училища було виділено 8 250 руб.: 4 250 руб. від Вільного економічного товариства (взаємн товариство отримувало в училищі 34 учнівських вакансій для своїх вихованців), і 4 000 руб. з відсотків Новоросійського капіталу сільської промисловості. Статут для училища було вирішено не розробляти, а скористатися статутом Горигорецького (Горецького) землеробського училища³⁰.

У подальшому статут (а з ним і статус) навчального закладу декілька разів змінювався. Так, у 1869 р. Харківське училище стало п'ятикласним із повним курсом навчання в 5,5 років, з яких 4,5 р. – теоретико-практичний курс із роботою на фермі й 1 рік – практика у приватних господарствах або фермах

²⁷ Миклашевский И.Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1893. С. 11-12.

²⁸ Собичевский В. Земледельческие училища и школы. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XII (Жилы-Земпах). Санкт-Петербург: Типо-литография И.А. Ефрона, 1894. С. 423-424. С. 423.

²⁹ Высочайше утвержденный всеподданнейший доклад Министра Государственных имуществ, 17 мая 1854 г. № 28239а. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 2. Т. XLII. Отд. 2. Дополнение к XXIX тому. Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. С. 3.

³⁰ Именной, объявленный Сенату Министром Государственных имуществ, 17 мая 1854 г. № 28237. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 2. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1855. С. 481-482; Высочайше утвержденный всеподданнейший доклад Министра Государственных имуществ, 17 мая 1854 г. № 28239а... С. 3-4.

Міністерства землеробства³¹, що фактично було впроваджено у 1870 р. 30 травня 1878 р. царський уряд затвердив «Положення про землеробські училища»³² і відповідно до останнього училище було прирівняне до середніх навчальних закладів і 6-річний термін навчання (5 років теоретико-практичного навчання та 1 рік практики). У 1888 р. було напрацьовано новий статут для середніх землеробських училищ, який представляв собою доповнений статут 1878 р. Оновлений статут вводився в дію у 5-ти казенних землеробських училищах: Уманському, Горецькому, Харківському, Казанському та Маріїнському, починаючи з 1888-1889 навчального року³³. Зміни стосувалися збільшення теоретичного курсу за рахунок практики, розширення прав учнів, упорядкування навчального процесу тощо. 26 травня 1904 р. було затверджено нове «Положення про сільськогосподарську освіту»³⁴, яке визначало загальні підстави для влаштування сільськогосподарських навчальних закладів. У відповідності до останнього Харківське середнє землеробське училище було перетворене на Харківське середнє сільськогосподарське училище з відповідними змінами у статуті та навчальному процесі. Доповнення до статуту, на основі обговорень і дискусій, було здійснено у 1911-1912 рр.³⁵

У училищі працював досить потужний учительсько-викладацький колектив. У різний час його штат складав від 9 до 20 осіб. Так, у 1905 р. до штату входили директор, інспектор (помічник), законовчитель, 11 викладачів, 2 лаборанти, 3 вихователі, бухгалтер, лікар, фельдшер, вчитель церковного співу, бібліотекар. Директор, його помічник і керівник учбової ферми повинні були мати вищу освіту, інші – середню спеціальну³⁶. При цьому необхідно враховувати, що, окрім штату училища, до загального штату відносились і працівники ферми, адже вони теж брали участь у навчальному процесі не лише на практичному рівні – у межах ферми, а й викладали теоретичні дисципліни. Так, на 1 січня 1897 р. штат викладачів складав 9 осіб: О.А. Колесов (директор), А.М. Григоренков (священник, викладач Закону Божого та історії), О.І. Алексєєв (викладач математики), І.І. Єфімов (вчитель російської мови та давньої історії), С.І. Ляпідевський (вчитель тваринництва, зоології, механіки та будівничого мистецтва), П.І. Карамзін (вчитель фізики, хімії, мінералогії, технології), Ю.І. Гнотте (викладач німецької мови), М.О. Пославський (викладач геодезії та креслення), Г.Г. Немировський (викладач рослинництва та ботаніки). Працювало 11 службовців при училищі та фермі: Л.О. Соколов (керуючий фермою, викладач

³¹ Высочайше утвержденный доклад Министра Государственных имуществ «О некотором преобразовании училищ садоводства, садоводства, виноделия, также и земледелия», 22 декабря 1869 г., № 47817. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание 2. Дополнение к Т. XLIV. Т. XLV. Отд. 2. 1870. Санкт-Петербург, 1874. С. 10-11.

³² Высочайше утвержденное Положение о земледельческих училищах. 30 мая 1878 г. № 58586. *Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание второе. Т. 53 «1878». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 379-381.

³³ Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к. і. н. Переяслав-Хмельницький, 2007. С. 36-37, 228-229.

³⁴ Высочайше утвержденное Положение о сельскохозяйственном образовании. 26 мая 1904 г. № 24628. *Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание третье. Т. 24 «1904». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1907. С. 544-553.

³⁵ Устав средних сельскохозяйственных училищ по Положению 26 мая 1904 года. Утвержден 4 января 1912 г. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. 24 с.

³⁶ Головки В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). Історія Харківської державної зооветеринарної академії... С. 29-30.

економії з рахівництвом), В.В.Кадничанський (помічник керуючого фермою), Й.Л.Друльов (бонітер), П.О.Євецький (наглядач), В.І.Ломакін (наглядач), М.О.Євецький (бухгалтер і писар), А.А.Шмідт (садівник), О.М.Ковальов (фельдшер), І.Д.Дехтяренко (викладач співу), Токарєв і Доніч – лаборанти³⁷. Як бачимо, вже на той час педагогічний колектив училища був досить потужним.

Як вже зазначалося вище, училище фінансувалося переважно за рахунок бюджету. Бюджетні надходження складали від 34 700 до 50 000 руб., а вже у 1908 р. – 62 689 руб., а на 1914 р. – 88 623 руб. Зі зростанням чисельності учнів, викладачів, обслуговуючого персоналу, обсягів будівництва, ремонту реманенту, утримання садиби зростала й сума витрат (треба враховувати й постійне знецінення вартості рубля). У 1914 р. бюджет розподілявся наступним чином: 31 973 руб. – заробітна плата службовцям, 5 400 – навчальні видатки, 30 550 – утримання учнів-пансіонерів (т.зв. державні стипендії), 20 700 – видатки по господарчій частині³⁸.

Як і в інших навчальних закладах, училище не було обділене увагою меценатів. Учні, окрім державного утримання, одержували стипендію місцевого земства, Вільного економічного товариства, іменні стипендії: графа Орлова, Нижегородського земства, харківського заводчика М.Х.Гельферіха, князя А.Д.Голіцина та С.М.Литарєва, директора училища О.А.Колєсова³⁹.

Напередодні війни училище представляло собою досить облаштований навчально-освітній і господарський комплекс біля с. Дергачі Харківського повіту Харківської губернії. Окрім великої триповерхової училищної будівлі для пансіону (1858) і триповерхового навчального корпусу (1886), училищний комплекс складався з наступних споруд: кам'яна церква (1850), двоповерховий будинок директора (1847), 6 кам'яних і дерев'яних одноповерхових флігелі та 2 двоповерхових будинки з квартирами для учителів і службовців (1847-1848, 1873), кам'яний двоповерховий будинок «англійська дача» (1894), баня (1862), кам'яний будинок для розведення шовковичних хробаків і робіт з шовківництва (1895), службових приміщень і сараїв. При училищі була лікарня, бібліотека, лабораторії, ферма, ліс, розплідник, пасіка тощо. Отже, можна із впевненістю сказати, що за матеріально-технічним забезпеченням училище однозначно займало лідируючі позиції. Для училища на відстані $\frac{3}{4}$ версти від садиби навіть було побудовано окрему залізничну платформу, де зупинялися деякі потяги.

На початок 20 ст. в училищі навчалось у середньому 170 осіб на всіх курсах (див. табл. 1), а на 01.01.1915 р. – уже 200 учнів, хоча річний випуск у середньому складав лише 21 особу і був майже незмінним до ліквідації/реорганізації навчального закладу у радянську добу (1920 р.). На 1 січня 1915 р. за період 1855-1914 рр. ХЗУ/ХССГУ закінчило близько 915 учнів⁴⁰ (авторам невідома точна

³⁷ Колєсов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1886 год. Харьков: Типография Губернского правления, 1887. С. 18-20.

³⁸ Головка В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). Історія Харківської державної зооветеринарної академії... С. 28; Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениями к 1 января 1915 года. Вып. 4. Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума, 1915. С. 6.

³⁹ Головка В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). Історія Харківської державної зооветеринарної академії... С. 28.

⁴⁰ Колєсов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1886 год... С. 82; Колєсов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1895 год. Харьков: Типография Губернского правления, 1896. С. 7, 11-12; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 79.

кількість випускників за 1896-1900 рр., тому за основу для розрахунків було взято випуск 1895 р., який складав 20 осіб, тобто приблизний випуск за п'ятиріччя 1896-1900 рр. склав 100 осіб).

Табл. 1. Динаміка учнівського контингенту ХЗУ в 1876-1895 рр.⁴¹

Рік	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Кіл-ть учнів	157	164	161	125	112	102	121	158	192	188

Рік	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Кіл-ть учнів	174	174	164	182	183	184	169	162	162	175

Вихідці із Харківської губернії складали майже 33%, інші представляли переважно сусідні губернії – Полтавську, Катеринославську, Курську, Чернігівську, Воронізьку та Київську. У середньому на останню чверть 19 ст. 15-20% складали вихідці з інших губерній – Орловську, Тульську, Бессарабську, Новгородську, Пензенську, Таврійську, Ліфляндську, Донську область тощо. Так, на 1895 р. в училищі навчалися учні з 24 губерній Російської імперії⁴².

У 1912 р. при училищі було відкрито нижчу сільськогосподарську школу І розряду з трирічним терміном навчання. На 1 січня 1915 р. в школі навчалось 29 учнів (21 селянин і 8 – інші стани) і лише того ж року повинен був відбутися перший випуск школи⁴³. Ймовірніше за все, головною метою школи була якісна підготовка майбутніх абітурієнтів для училища.

Показовим є те, що Харківське училище зразка другої половини 19 ст. важко назвати селянським навчальним закладом, адже селянський елемент (діти селян, козаків і солдат) складав лише 20% (показник десятиліття 1876-1885)⁴⁴. Натомість, вже на початку 20 ст. відбувається трансформація, коли вихідці із селянського середовища склали 75%⁴⁵. Отже, можна говорити про те, що училище, сформувавшись як досить престижний для усіх прошарків суспільства заклад, на початок 20 ст. перетворилося у професійну сільськогосподарську навчальну установу для переважно селянського контингенту.

Курси підвищення кваліфікації при Харківському училищі. Особливістю Харківського училища була його педагогічна багатопрофільність, адже окрім безпосередньої навчально-виховної роботи з підготовки фахівців-аграрників

⁴¹ Колесов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1886 год... С. 76; Колесов А. Извлечение из отчета по Харьковскому земледельческому училищу за 1894 год. Харьков: Типография Губернского правления, 1895. С. 11; Колесов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1895 год... С. 2.

⁴² Колесов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1895 год... С. 3-4.

⁴³ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 88.

⁴⁴ Колесов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1886 год... С. 78.

⁴⁵ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 78.

училище на межі 19-20 ст. відкрило низку регулярних і нерегулярних курсів – бонітерства, землемірства, сільськогосподарські, вчительські (з городництва, садівництва, бджільництва та шовківництва) та педагогічні (підвищення кваліфікації педагогів).

Першими спеціальними професійними курсами, які були відкриті при ХЗУ, стала *підготовка бонітерів-вівчарів*, початок чому 7 травня 1885 р. дало заснування при училищі спеціалізованого відділення. Щорічно на утримання відділення виділялося 3000 руб.⁴⁶ Слухачами курсу відділення були учні, які відмінно закінчили землеробські училища. Курс був однорічним і проводився за програмою, яка поєднувала теоретичну та експериментально-практичну освіту. У 1886 р. на відділенні навчалося 2 слухачі, у 1887 р. – 3, 1888 р. – 8. У 1896-1901 рр. курси не працювали по причині відсутності бажаючих⁴⁷.

У кінці 1901 р. було прийняте рішення про проведення курсів взимку «у вільний для сільських господарів час» у термін від двох до шести тижнів. Навчання складалося з короткого викладення основ вівчарства та вовнознавства і супровідних предметів⁴⁸.

Перші оновлені курси були проведені 1-20 лютого 1902 р. на базі Харківського училища. Для читання лекцій і проведення практичних занять були запрошені як провідні фахівці з харківських навчальних закладів, так і викладачі училища: професор П.Н. Кулешов, приват-доцент Ф.Т. Попов, бонітери-вівчарі – І.Л. Друльов і І.М. Морозов, керуючий фермою Л.А. Соколов, директор училища князь Ф.Д. Макулов, викладач В.С. Пржепюрський⁴⁹. Перші курси закінчили 11 осіб з різних губерній Російської імперії, у тому числі 7 – з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Поділля та Херсонщини⁵⁰. Курси 1903 р., що тривали 3-22 лютого, відвідало 13 осіб, з яких 8 представляло Харківщину, Полтавщину та Катеринославщину⁵¹.

Низький попит на курси бонітерства привів до того, що невдовзі (бл. 1908-1910 рр.) ця програма підготовки вівчарів була згорнута і після 1910 р. згадки про неї відсутні.

У 1891 р. було відкрито *курси із садівництва, городництва, бджільництва та шовківництва для вчителів народних шкіл*. Термін навчання на курсах – 1 місяць, а саме з 1 травня і по 1 червня. Спочатку курси призначалися лише для учителів Харківської губернії у кількості не більше 30 осіб і підтримувалися губернським і повітовими земствами. Натомість, у 1893 р. директор О.А. Колесов дозволив запросити 10 учителів Чернігівської губернії, оскільки з самого початку Чернігівське губернське земство зверталося із подібним проханням, але отримувало відмову по причині відсутності місць і значного ажіотажу серед

⁴⁶ Высочайше утвержденное мнение Департамента Государственной Экономии Государственного Совета «Об учреждении при Харьковском земледельческом училище отделения для приготовления овцеводов-бонитеров», 7 мая 1885 г. № 2925. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 3. Т. V. Санкт-Петербург, 1887. С. 192.

⁴⁷ Головка В.О., Рубан Ю.Д., Кандиба В.М. й ін. (ред.). Історія Харківської державної зооветеринарної академії... С. 32.

⁴⁸ Бонитерские классы овцеводов при Харьковском земледельческом училище. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. 1898. № 4. С. 101-103. С. 103.

⁴⁹ Отчет о курсах по овцеводству и бонитерскому делу при Харьковском земледельческом училище. Харьков: Типография журнала «Промышленное садоводство и огородничество», 1902. С. 6-7.

⁵⁰ Ibid. С. 14.

⁵¹ Отчет курсов по овцеводству и бонитерскому делу при Харьковском земледельческом училище за 1903 год. Харьков: Типография И.М. Варшавчика, 1903. С. 15-16.

харківського учительства. Позитивне рішення було пов'язане з тим, що не всі заявлені вчителі з'являлися на навчання і третина місць не заповнювалася⁵². У 1895 р. на курси було вже допущено 34 слухачі, з яких 30 представляли Харківщину, 3 – Чернігівщину й 1 – Курщину⁵³. На початку 20 ст. набір сягав вже 40 осіб, що свідчило про певну популярність зазначеного курсу підвищення кваліфікації⁵⁴. У 1904 р. навіть Департамент землеробства направив на курси 10 народних учителів⁵⁵.

Курси були безоплатними й курсисти отримували від земств місячну стипендію від 25 руб. і більше на проживання та харчування. Невелика частина слухачів проживала в училищній садибі, а більшість наймала житло з харчуванням у сс. Данилівка та Дергачі за 11-13 руб.

Заняття відбувалися щодня по будням і тривали 8 годин (практика та лекції складали рівні частини). День починався з практичних занять з 8 до 12 год. (або з 5 до 9 год.) із садівництва та городництва. З 15 до 17 год. – лекція з одного із предметів практики, а від 17 до 19 год. – демонстративні лекції із шовківництва чи бджільництва. По неділям (три дні) учитель садівництва організовував відвідування й ознайомлення слухачів з розплідниками та садами Харкова та Дергачівської школи садівництва. Заняття проводили викладачі училища та працівники ферми. Завершувалися курси комплексним іспитом і видачею свідоцтва⁵⁶.

1896 р. ознаменувався відкриттям *педагогічних* курсів, що отримали неабияку популярність серед випускників аграрних навчальних закладів, які вирішили посвятити себе учительській праці. Метою курсів була підготовка вчителів із спеціальних сільськогосподарських предметів і природознавства для нижчих сільськогосподарських шкіл.

Повний курс підготовки тривав один рік. Прийом і випуск слухачів відбувався у вересні. Плата за навчання була відсутня. На курс зараховувалися випускники вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів, при цьому перевага надавалася першим, а другі повинні були надати рекомендаційного листа від училищної ради. Щорічно на курс зараховувалося не більше 10 осіб, але ця цифра не була сталою. Так, у 1897 р. на курсах навчалася 8 осіб, а вже наступного року – 11 осіб⁵⁷. На 1 січня 1915 р. зазначені курси закінчило більше 200 осіб (наприклад, за 1906-1914 рр. курси завершило 120 майбутніх учителів⁵⁸).

На курсах вивчалися методи викладання сільськогосподарських предметів і природознавства відносно до сільського господарства. Окрім того, слухачі спеціально вивчали, на свій вибір, землеробство або тваринництво з відповідними галузями господарства. Велика увага приділялася практичній підготовці педагогів: а) репетиторство з учнями землеробського училища,

⁵² Колесов А. Извлечение из отчета по Харьковскому земледельческому училищу за 1894 год... С. 85.

⁵³ Колесов А. Отчет по Харьковскому земледельческому училищу за 1895 год... С. 139-140.

⁵⁴ Бесплатные специальные курсы. 1902. 25 марта (7 апреля), № 7327. С. 3; Разные известия. *Хозяин: журнал сельского хозяйства и экономики*. 1903. № 10. Стлб. 545-547.

⁵⁵ Местная хроника. *Южный край (Харьков)*. 1904. 23 марта (5 апреля), № 8039. С. 4.

⁵⁶ Колесов А. Извлечение из отчета по Харьковскому земледельческому училищу за 1894 год... С. 88-89.

⁵⁷ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 4: Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1899 г. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1900. С. 14; Местная хроника. Педагогические курсы. *Южный край (Харьков)*. 1899. 22 января (3 февраля), № 6200. С. 3.

⁵⁸ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 124-125.

б) участь у практичних заняттях, в) пробні уроки з природознавства та сільськогосподарських предметів, г) обговорення проведених занять, д) вивчення способів складання навчальних колекцій. Окрім того, слухачі курсів брали участь в екскурсіях до показових господарств і проведенні польових дослідів на училищній чи шкільній фермі. По завершенні курсів слухачі склали теоретичні та практичні іспити й отримували свідоцтва⁵⁹.

У 1909 р. були впроваджені тимчасові *землемірні* курси. Програма підготовки землемірів повинна була тривати три роки з терміном навчання 5,5 місяців. Головна мета курсів – «підготовка осіб, які отримали середню сільськогосподарську освіту, до здійснення землемірних робіт». Курси впроваджувалися у 8 середніх сільськогосподарських училищах, у тому числі трьох українських: Харківському, Уманському та Херсонському. У 1909 р. на організацію курсів зі скарбниці було виділено 7 770 руб. та на їх проведення щорічно виділялося 24 200 руб.⁶⁰

Таким чином, Харківське училище не лише готувало молодь до професійної сільськогосподарської справи, а й займалося підвищенням кваліфікації вже працюючих фахівців у різних галузях господарства та діючих педагогів як аграрних навчальних закладів, так і загальноосвітніх народних училищ.

НИЖЧІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ УЧИЛИЩА СЛОБОЖАНЩИНИ

Липковатівське нижче сільськогосподарське училище. 10 жовтня 1902 р. неподалік с. Борки Зміївського повіту Харківської губернії Харківським товариством піклування про безпритульних сиріт було відкрито нижчу сільськогосподарську школу 1-го розряду, що отримала назву «Липковатівська». Для побудови шкільної садиби та господарства було виділено зі скарбниці 200 десятин. Товариство брало на себе будівництво школи та її облаштування, а також утримання протягом 12 років.

Фінансування школи здійснювалося з трьох основних джерел: 1) скарбниці, 2) коштів Товариства та Губернського земства, 3) прибутків власного господарства⁶¹. У 1914 р. бюджет школи складав 63 281 руб., з яких 10 тисяч – бюджетне фінансування і 53 281 руб. – земська субсидія⁶².

Матеріально-технічне забезпечення навчального закладу було досить пристойним, зважаючи на незначну кількість вихованців. Комплекс школи складався з триповерхового навчального корпусу з учнівським гуртожитком і бібліотекою, триповерхового житлового будинку з квартирами для вчителів і службовців, кузні, кухні, сараю, конюшні, каретної, бані, пральні, столярної майстерні, комори та водокачки, а також господарчого двору, саду, городу та пасіки.

Метою школи було надання вихованцям Товариства піклування про безпритульних сиріт сільськогосподарської освіти з підготовкою їх до

⁵⁹ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16. Сельскохозяйственные учебные заведения в 1910 году. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1911. С. 35-36.

⁶⁰ Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думою закон «Об учреждении временных землемерных курсов при 8-ми земледельческих училищах», 11 апреля 1909 г. № 31705. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 3. Т. XXIX. Отд. 1. Санкт-Петербург, 1912. С. 249.

⁶¹ Отчет Липковатовской сельско-хозяйственной школы за 1912 год. Харьков: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1914. С. 1.

⁶² Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 10.

самостійного існування. Зміст навчання був стандартним для такого типу закладів і складався з теоретичної та практичної складових у напрямку вивчення садівництва, городництва та бджільництва, а також з ремесел теслярсько-столярного та ковальсько-слюсарного. Курс підготовки тривав 5 років і складався з двох частин: 2 роки у підготовчих класах і 3 – у спеціальних.

Кількість місць у школі була досить обмежена та складала на клас 10 осіб, тобто у школі могло навчатися 50 осіб на всіх рівнях підготовки. Разом з тим, вже на 1 січня 1910 р. у школі навчалось 68 учнів, у 1911 – 84, 1913 – 102, а в 1915 р. вже 113⁶³. На жаль, контингент учнів відрізнявся значною плінністю – одні вибували до завершення, інші – вступали до різних класів залежно від рівня підготовки. Значна частка учнів не витримувала перевідних іспитів із класу в клас. У результаті випуск фахівців був незначним і досяг на 1 січня 1915 р. лише 41 особу (у 1913 р. випуску не було)⁶⁴.

Досить респектабельним у школі був штат викладачів і службовців, який на 1912 р. складав 16 осіб: 6 викладачів (директор, законовчитель, 2 викладачі спеціальних предметів, викладач загальноосвітніх предметів і вчитель підготовчого класу) і 10 основних службовців (фельдшер, садівник, кастелянша, конторник і його помічник, економ, скотар-маслороб, ковальський і столярний майстри, полевод). Окрім того при школі працювали: шкільний служитель, лампівник, кухар, дві кухарки, три прачки, конюх, кучер-розсильний, два робітники скотного двору, воловник, водовоз і нічний сторож⁶⁵.

У 1911 р. Товариство звернулося до губернського земського зібрання про прийняття школи у підпорядкування земства. Після обговорень та інспекції шкільного господарства, 2 червня 1911 р. на екстремому губернському земському зібранні вирішено прийняти школу та здійснити її реорганізацію⁶⁶. У 1913 р. рішенням Департаменту землеробства Липковатівська нижча сільськогосподарська школа була реорганізована у сільськогосподарське училище з присвоєнням імені П.А.Столипіна та збільшенням державного фінансування до 10 тисяч руб.⁶⁷ Діяльність училища здійснювалася відповідно з Положенням, затвердженим 8 липня 1913 р. У такому вигляді училище проіснувало до 1918 р., коли припинило свою діяльність на час збройних конфліктів.

На сьогодні сільськогосподарське училище продовжує жити у своєму наступникові – Липковатівському аграрному фаховому коледжі⁶⁸.

Сумське нижче сільськогосподарське училище. 20 листопада 1903 р. за

⁶³ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 75; Липковатская школа. *Южный край (Харьков)*. 1911. 12 (25) мая, № 10290. С. 4; Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениям к 1 января 1913 года. Вып. 2. Санкт-Петербург: Типография Киришаума В.Ф., 1913. С. 74; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 80.

⁶⁴ Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 74-75; Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениями к 1 января 1914 года. Вып. 3. Петроград: Типография В.Ф. Киришаума, 1914. С. 74-75; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 80-81.

⁶⁵ Отчет Липковатовской сельско-хозяйственной школы за 1912 год... С. 6-9.

⁶⁶ Липковатская школа. *Южный край (Харьков)*. 1911. 12 (25) мая, № 10290. С. 4; Липковатская с.-х. школа. *Южный край (Харьков)*. 1911. 21 мая (3 июня), № 10297. С. 4; Экстренное губернское земское собрание. *Южный край (Харьков)*. 1911. 3 (6) июня, № 10308. С. 3.

⁶⁷ Липковатовская с.-х. школа имени П.А.Столыпина. *Южный край (Харьков)*. 1913. 24 июля (6 августа), № 11534. С. 3.

⁶⁸ Липковатівський аграрний фаховий коледж. Офіційна сторінка. URL: <https://www.lipdak.in.ua/>

ініціативи Сумського повітового земства поблизу хутора Анненський (поблизу Сум) була відкрита Сумська нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду. Метою школи було надання учням основних знань у сільськогосподарській галузі, із зосередженням на садівництві, городництві та бджільництві, а також навчання ковальсько-слюсарному та теслярсько-столярному ремеслам. Повний курс навчання тривав 4 роки (рік у підготовчому класі, три роки на основному курсі).

Фінансування школи здійснювалося з трьох основних джерел: 1) скарбниця, 2) кошти повітового земства⁶⁹, 3) оплата за навчання. У 1914 р. бюджет школи складав 32 404 руб., з яких 10 тисяч – бюджетне фінансування, 4 116 – плата за навчання та 18 288 руб. – земська субсидія⁷⁰.

На 1909 р. комплекс школи складався: 1) з кам'яної триповерхової будівлі на 34 кімнати із центральним водяним опаленням, де розміщувалися класи, бібліотека, фізичний кабінет і хімічна лабораторія, квартири управляючого, економа, прислуги, лабораторія та комірні; 2) кам'яного флігеля на шість кімнат для викладачів; 3) кам'яний флігель з банею та пральнею; 4) цегляна будівля для конюшні, свинарника та корівника; 5) дерев'яна комора; 6) кузня, столярна майстерня та льодовник під одним дахом⁷¹. Земельна ділянка, на якій розміщувалася шкільна садиба та господарство, мала площу 100 дес., де розташовувалася садиба, парк, навчально-дослідне поле, ферма, луки, город, розплідник, сад та озеро⁷².

Вже у перший рік існування школи до її стін вступило 35 юнаків і на початок 1912 р. кількість учнів сягала 106 осіб, з яких 79,3% складали селянські діти і лише 20,7% – інші стани⁷³. Переважну більшість (у середньому 75%) складали мешканці Сумського повіту, 15% – інших повітів губернії, до 10% – представники інших, переважно сусідніх, губерній – Курської, Чернігівської, Полтавської та Воронізької. На 1 січня 1915 р. у навчальному закладі вчилася 108 осіб, протягом 1907-1914 рр. завершило навчання 136 осіб⁷⁴, що складає близько 50% від загальної кількості вступників.

Викладацько-службовий штат училища був загальноприйнятим і складався (станом на 1913/14 н.р.) із 14 осіб: 7 штатних викладачів (управитель училища, 2 викладачі спеціальних предметів, викладач природознавства, 2 вчителі загальноосвітніх предметів, один з яких читав Закон Божий, викладач-садівник) і 7 вільнонайманих (практикант дослідного поля, полевод, помічник садівника, конторник, економ, коваль і столяр). Також в училищі працював обслуговуючий персонал: конюх, кучер, скотар, свинар, два працівника для транспортування вугілля, дров та іншого, прислуга: кухарка, пекар, посудомийка, мийник підлоги та нічний сторож⁷⁵.

⁶⁹ Цікавим є те, що усі кошти, які надходили від господарської діяльності школи, а також благодійні внески приватних осіб, скеровувалися у повне розпорядження повітового земства.

⁷⁰ *Троицкий Д.* Отчет по Сумскому земскому низшему сельско-хозяйственному училищу за 1913-14 учебный год. Сумы: Типолит. П.К. Пашкова, 1915. С. 1.

⁷¹ *Иванова Т.* История создания Сумской сельскохозяйственной школы. *Исторический клуб А.К. Булатова.* 2016-2017. URL: <https://bulatovichclub.wordpress.com>

⁷² Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 90.

⁷³ *Троицкий Д.* Отчет по Сумскому земскому сельско-хозяйственному училищу за 1911-12 учебный год. Сумы: Типография Василия Ильченко, 1913. С. 7-9.

⁷⁴ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 82-83.

⁷⁵ *Троицкий Д.* Отчет по Сумскому земскому низшему сельско-хозяйственному училищу за 1913-14 учебный год. Сумы: Типолит. П.К. Пашкова, 1915. С. 3-5.

1 січня 1912 р. школа була перетворена на сільськогосподарське училище з додатковим інструкторським громадсько-агрономічним класом. У результаті бюджет навчального закладу значно зріс (так, видатки з держбюджету зросли з 3000 руб до 10 000 руб.), зміцніла матеріально-технічна база училища, було розширене його господарство – збільшено поголів'я великої рогатої худоби, коней, свиней і птиці, утворено насінневе господарство тощо⁷⁶.

Стабільно розвиваючись, Сумське училище функціонує і сьогодні у статусі Сумського фахового коледжу Сумського національного аграрного університету.

НИЖЧІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ШКОЛИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Асіївська нижча школа. 15 липня 1888 р. на відстані однієї версти від слободи Асіївка Шебелінської волості, Зміївського повіту Харківської губернії за ініціативи Зміївського повітового земства була відкрита нижча сільськогосподарська школа 2-го розряду. Метою школи проголошено «поширення в народі, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства загалом і, зокрема, зі степового лісорозведення та бджільництва, а також по ремеслам теслярському та ковальському»⁷⁷. Повний курс навчання тривав 4 роки (рік у підготовчому класі, три роки на основному курсі).

Для облаштування школи Міністерство державного майна виділило Зміївському земству ділянку землі у розмірі 317 дес. 720 квад. саж. (на 1910 р. ділянка вже сягала майже 506 дес.) та щорічну субсидію у 2500 руб. на заробітну плату штатним працівникам і придбання навчальних посібників. Повітове земство щорічно виділяло суму у 3-4 тис. руб. на утримання школи й додатково асигнувало цільові суми на будівництво, купівлю інвентарю тощо. Навчання було безкоштовним, тому місцеві учні, або такі, що наймали куток у місцевих селян, на рахунок школи внесків не робили, натомість пансіонери (за винятком тих, що навчалися за рахунок земства) платили 75 руб. на рік за умови повного пансіону, 45 – напівпансіон, 60 – пансіонери, що мали власну білизну та постіль⁷⁸.

Станом на 1 січня 1911 р. шкільна садиба складалася з наступних будівель: кам'яна будівля гуртожитку, 4 дерев'яних будівлі обкладених цеглою (школа, квартира управляючого, квартири викладачів), 2 дерев'яних будинки для викладачів, 3 комори, сарай, столярна та ковальська майстерні (дерев'яні), кам'яні свинарня та корівник, конюшня, вітряк, баня, льодовник, погріб і декілька допоміжних будівель (робоча хата, навіс, клуня тощо). Сільськогосподарські угіддя переважно були зайняті полями (227 дес. власного обробітку та 188 дес. здавалися в оренду місцевим селянам), а також вигоном, висадженим лісом, садом, плодовим розплідником і городом⁷⁹.

На 1 січня 1891 р. у школі навчалосся 29 учнів, на 1 січня 1901 р. – 41, на 1 січня 1910 р. – 51, а напередодні припинення прийому у 1912 р. було 33 учні. У соціальному розрізі учнівський контингент був представлений переважно селянством (79,3% у 1891 р., 82,9% у 1901 р. і 76,5% у 1910 р.). Географічну

⁷⁶ Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28-30-го сентября, 2-4-го октября 1911 года. С приложениями. Сумы: Типография Василия Ильченко, 1912. С. 51-53.

⁷⁷ Отчет Асеевской низшей сельско-хозяйственной школы 2-го разряда Змиевского земства за 1890 год. Харьков: Типография Зильберберга, 1891. С. 3.

⁷⁸ Ibid. С. 3-4.

⁷⁹ Отчет Асеевской сельско-хозяйственной школы первого разряда за 1910 год. Змиев: Типография М. Познера, 1911. С. 48, 48-50 (додатки).

презентативність розглянемо на прикладі 1910 р., коли більшість учнів представляла Зміївський повіт (62,8%), інші повіти Харківської губернії (23,5%), інші губернії (13,7%)⁸⁰. Отже бачимо, що школа цілком відповідала своєму завданню поширення сільськогосподарських знань серед місцевого населення та носила характер селянського аграрного навчального закладу.

Будучи закладом нижчого розряду, Асіївська школа мала невеликий викладацький штат – управляючий, законовчитель, два викладачі спеціальних предметів, викладач загальноосвітніх предметів, і за наймом – садівник, ковальсько-слюсарний і теслярсько-столярний майстри⁸¹. Допоміжний персонал (конюх, скотар, сторож, кухар та ін.) управляючий школи наймав серед місцевого населення. Необхідно зазначити, що викладацький склад Асіївської школи характеризувався досить високою плінністю, що було пов'язано із досить невеликою зарплатнею та, ймовірно, віддаленістю школи від т.зв. культурних центрів, адже невеличкий повітовий Зміїв знаходився у 45 верстах, а губернський майже удвічі далі.

15 липня 1914 р. завершився термін договору Зміївського повітового земства з Департаментом землеробства, який ще в 1911 р. земство вирішило не продовжувати і в 1912 р. заяви на вступ вже не приймалися. Натомість, не дивлячись на те, що закриття школи планувалося в 1914 р., фактичне припинення її діяльності відбулося у вересні 1915 р., коли були випущені останні 8 учнів. За всі роки існування школи в її стінах отримали свідоцтва 201 фахівець сільського господарства⁸².

Михайлівська нижча школа. За ініціативи відомого підприємця та мецената Івана Миколайовича Терещенка у власному маєтку с. Іскрисківщина Прорубської волості Сумського повіту Харківської губернії 8 листопада 1890 р. було відкрито нижчу сільськогосподарську школу, яка отримала назву «Михайлівська».

Утримання школи здійснювалося винятково за рахунок капіталів родини Терещенків (такі випадки серед сільськогосподарських навчальних закладів були одиничними, адже здебільшого при участі меценатів у створенні школи їхній капітал поєднувався з державним, громадським тощо). У 1913 р. бюджет школи складав 47 452 руб.⁸³, але безпосередньо на її утримання щорічно виділялося у середньому 25-30 тисяч руб., а різниця полягала у різній інтенсивності будівельних робіт. Як і в Асіївській школі навчання було безкоштовним, тому приходять учні за навчання не платити, а пансіонери платили 100 руб. на рік і напівпансіонери – 50 руб. Кожен учень мав можливість отримати стипендію І.М. Терещенка (усього на 1910 р. налічувалося 40 стипендій)⁸⁴.

⁸⁰ Отчет Асеевской низшей сельско-хозяйственной школы 2-го разряда Змиевского земства за 1890 год... С. 8; Отчет Асеевской низшей сельско-хозяйственной школы 2-го разряда Змиевского земства за 1901 год. Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберга и С-вья, 1902. С. 40; Доклады Змиевской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1912 года. По агрономическим мероприятиям. Змиев: Типография М. Познера, 1912. С. 69; Отчет Асеевской сельско-хозяйственной школы первого разряда за 1910 год. Змиев: Типография М. Познера, 1911. С. 7-8.

⁸¹ Отчет Асеевской сельско-хозяйственной школы первого разряда за 1910 год... С. 5-6.

⁸² Доклады Змиевской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1912 года. По агрономическим мероприятиям. Змиев: Типография М. Познера, 1912. С. 75-77. Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 86-87.

⁸³ Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 20-21.

⁸⁴ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 9. Сельскохозяйственные учебные заведения. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1907. С. 63; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 79.

Загальна мета школи полягала у «поширенні в народі, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства, садівництва та городництва, а також ремесел, що стоять у тісному зв'язку із сільським господарством, а саме: слюсарного, ковальського та столярного. До приватних цілей школи відноситься підготовка нижчих агентів і техніків сільського господарства, які можуть служити у приватно-володарських маєтках»⁸⁵.

До школи приймалися хлопчики усіх станів, здорової статури та без тілесних вад, які могли б перешкоджати виконанню сільськогосподарських робіт. Для вступу до підготовчого класу потрібно було бути не молодшим 13 років, а в перший клас — не молодшим 14 років. Прийом учнів до школи проводився восени – з 1 по 5 жовтня, а іспити для тих, хто закінчив курс школи – 15 жовтня⁸⁶.

Спочатку навчання тривало 5 років (2 роки у підготовчих класах і 3 – у спеціальних), але після упровадження Положення від 26 травня 1904 р. термін навчання зменшився до 4 років – 1 рік у підготовчому класі і 3 – у спеціальних. По закінченні школи учні були зобов'язані пройти однорічну практику у приватному маєтку і лише після цього отримували свідоцтво про закінчення навчального закладу⁸⁷.

Навчально-допоміжними установами при школі були: Іскрисківський маєток засновника школи (359 дес. 828 кв. саж.) з навчально-демонстративним полем (12 дес.), садом (7,5 дес.), городом (4 дес.), фермою (285 дес.), лугом (38,1 дес.), розплідниками (1 дес.) та пасікою, шовківня з плантацією тутових дерев, кінний двір з кіньми місцевої породи, молочна худоба (симентальська, швицька, холмогорська й інших порід), робочі воли (сірої української породи), свині (йоркширська, беркширська та темворська породи); пташник (кури різних порід); молочна (з необхідним приладдям, сепаратором і приладом для варіння сиру); бібліотека та майстерні: столярна, слюсарна та ковальська з повними наборами відповідних інструментів. Додатково, з навчальними цілями, засновником школи надано право користуватися Вольфінським маєтком з усіма його складовими та селекційною станцією для визначення цукристості та якостей посівних буряків, а також борошномельним млином, винокурним і цукробуряковим заводами Тьоткінського маєтку М.А. Терещенка⁸⁸ (с. Тьоткіно Рильського повіту Курської губернії). У цьому маєтку також малася і лікарня з фабричним лікарем і фельдшером.

Викладацький колектив школи складали: управляючий (викладач землеробства, ботаніки та законознавства); викладач Закону Божого; викладач скотарства та ветеринарії, зоології, хімії, фізики та землемірства з кресленням; учитель арифметики, геометрії та географії; вчитель російської мови, історії та чистописання; 3 учителі ремесел: теслярсько-столярного, слюсарного та ковальського⁸⁹. Отже, на 1904 р. викладацький штат складався усього з 8 осіб (такий само склад спостерігаємо і в попередні роки). Як бачимо, колектив був

⁸⁵ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 8. Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1903 г. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1905. С. 87.

⁸⁶ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 79.

⁸⁷ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 8... С. 87; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 2: Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1898 г. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1898. С. 34.

⁸⁸ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 9. Сельскохозяйственные учебные заведения. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1907. С. 63.

⁸⁹ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 8... С. 88.

невеликим і характеризувався значним внутрішнім сумісництвом, що однозначно не було на користь якості навчання.

Кількісний склад учнів змінювався так: 65 учнів (1897 р.), 49 (1898), 68 (1906), 63 (1909), 62 (1912), 64 (1913), 63 (1914)⁹⁰. З наявних даних середня кількість учнівського контингенту в училищі дорівнювала 62 учні. За 20 років (1894-1913) Михайлівська школа надала повноцінну професійну освіту 196 випускникам. При цьому більшість з них – 116 – працювали у сільськогосподарському секторі, 2 – хазяйнували у власному господарстві, 6 – вчителювали чи служили при навчальному закладі, 7 – продовжили навчання, 10 – служили у війську, 17 – померло, 30 – відомості були відсутні, і лише 8 працювали в інших галузях економіки⁹¹. Бачимо, що 60% випускників присвятили себе сільському господарству, що є досить непоганим відсотком у цій сфері.

Одноробівська нижча сільськогосподарська школа 1-го розряду. Навчальний заклад створено у 1912 р. за ініціативи Харківського повітового земства на 124,5 дес. державних земель с.Одноробівка Харківського повіту⁹² (перший проєкт школи було запропоновано ще у 1908 р., але обмеженість земства у фінансах не давали можливості його швидкої реалізації⁹³).

У планах земства школа повинна були носити ім'я відомого харків'янина, земського, міського та громадського діяча, колекціонера, мецената та благодійника Бориса Григоровича Філонова (1835-1910). Причиною такого рішення був той факт, що у 1911 р. вдова Б.Г.Філонова – Надія Михайлівна висловила бажання передати Херсонському повітовому земству цінних паперів на 10 тисяч руб. і боргових зобов'язань повітового земства на 8 300 руб. «у пам'ять померлого Бориса Григоровича Філонова на облаштування, чи загалом на потреби, земської сільськогосподарської школи у с.Одноробівка»⁹⁴. Такий щедрий внесок не лише прискорив справу відкриття школи, а фактично вирішив долю її існування. Саме тому у пресі протягом 1911-12 рр. назва школи вже згадувалася з його іменем, але опісля посвята зникла з невідомих нам причин.

У перший рік існування школи було виділено із земських коштів 2 850 руб.⁹⁵, а вже в 1913 р. бюджет школи складався із 7 000 руб. від Департаменту землеробства та 25 625 руб. – повітового земства. Таке різке зростання бюджету було пов'язано не лише із збільшенням викладацького штату й учнівського контингенту, а, насамперед, із цільовим виділенням 20 тисяч руб. на будівництво приміщення для школи й облаштування шкільної садиби⁹⁶. У 1914 р. земство збільшило фінансування до 27 504 руб., з яких 11 200 руб. були направлені на будівництво і 8 972 руб. – на розбудову шкільної ферми⁹⁷. У школі в 1912 р. Харківським повітовим земством було засновано 12 стипендій, з яких дві

⁹⁰ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 2... С. 34; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 4... С. 37; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 9... С. 63; Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 74; Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 80; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 86.

⁹¹ Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 81.

⁹² Договор с Департаментом земледелия. *Южный край (Харьков)*. 1912. 16 (29) мая, № 10766. С. 4.

⁹³ Журналы очередного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 14, 15 и 16 сентября 1908 года. С приложениями. Харьков: Типография «Печатное дело», 1909. С. 38-39.

⁹⁴ Журналы очередного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 29 сентября, 2, 3, 4 и 5 октября 1910 г. С приложениями. Харьков: Типография «Печатное дело», 1911. С. 72.

⁹⁵ Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 18.

⁹⁶ Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 22-23.

⁹⁷ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 22-23.

стипендії імені П.А. Столипіна по 180 руб., на які могли претендувати діти селян, що закінчили курс двокласного училища⁹⁸.

Перший набір 1912 р. склав 12 селянських дітей у віці 15-18 років⁹⁹. Вже наступного року було подано 60 заяв, з яких лише 26 було задоволено. Як і в попередній рік практично усі діти були вихідцями із селянських родин і лише один юнак представляв інший стан¹⁰⁰. У 1914 р. до школи вступило 27 учнів і загальна кількість вихованців на 1 січня 1915 р. вже сягала 61 особи, з яких 58 були вихідцями із селянського середовища у віці 15-18 років¹⁰¹.

22 вересня 1915 р. Харківське повітове земство прийняло рішення про створення при Одноробівській школі землеробського притулку для дітей покалічених і загиблих воїнів у віці 7-12 років, а для вікової групи 13-17 років – про заснування 27 стипендій при сільгоспшколі, що б забезпечило таким дітям можливість отримання професійної освіти. Відкриття притулку планувалося на 1 січня 1916 р., для чого було виділено 9 900 руб.¹⁰²

Вищезазначені відомості дозволяють зробити висновок, що школа представляла собою навчальний заклад аграрного спрямування, де головною метою була професійна підготовка селянських дітей Харківського та сусідніх повітів до землеробської праці у відповідності до викликів сучасності. На жаль, обмежена джерельна база, яку мають у своєму розпорядженні автори, не дає можливості прослідкувати становлення та розвиток школи більш детально. Невідомо також чи змогла встояти школа у буремні революційні часи й інкорпоруватися до радянської системи професійно-технічної освіти.

НИЖЧІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ШКОЛИ ТА КУРСИ ПРАКТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Дергачівська школа практичного садівництва. У січні 1890 р. за ініціативи Харківського товариства виправних притулків у маєтку товариства біля с. Дергачі Харківського повіту було засновано школу садівництва, городництва та хмелярства. Згідно статуту, вона мала на меті «поширення в народі, переважно шляхом практичних занять, основних знань із садівництва, городництва та хмелярства, а частково і з бджільництва, а також з ремесел, що мають відношення до цих галузей сільського господарства»¹⁰³.

Повний курс навчання тривав 4 роки (рік у підготовчому класі, три – у спеціальних). До школи приймалися винятково вихованці виправного притулку. Прийом та випускні экзамени відбувалися у грудні. У середньому щорічно у школі навчалось, ймовірно, 15-20 учнів, оскільки якщо на початку 1898 р. їх було лише 12, то через рік вже стало 20¹⁰⁴.

Маєток товариства був невеликим і сягав майже 49 десятин. Окрім садиби на цій ділянці розташовувався сад (4,3 дес.), город (4,65 дес.), розплідники (2,2 дес.),

⁹⁸ Стипендия имени П.А. Столыпина. *Южный край (Харьков)*. 1912. 12 (25) мая, № 10760. С. 4; Стипендия П.А. Столыпина. *Южный край (Харьков)*. 1912. 31 августа (13 сентября), № 10960. С. 4; Очередное земское собрание. *Южный край (Харьков)*. 1912. 30 октября (12 ноября), № 11066. С. 5;

⁹⁹ Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 74-75.

¹⁰⁰ Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 80.

¹⁰¹ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 88-89.

¹⁰² Журналы очередного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 20, 21 и 22 сентября 1915 г. С. приложением. Харьков: Типография «Печатное дело», 1915. С. 68.

¹⁰³ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 8... С. 135.

¹⁰⁴ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 2... С. 57; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 4... С. 62.

хмільник (1,5 дес.), теплиця с двома відділеннями, парники, невелика пасіка, майстерня з виготовлення кошиків.

У кінці 1890-х років учительський штат складався з 6 осіб: управляючого школою, який викладав садівництво та природознавство, законовчителя, трьох вчителів загальноосвітніх предметів і вчителя спеціальних предметів, який викладав хмелярство, виноробство, городництво та низку інших предметів¹⁰⁵. В останній рік існування школи (1904 р.) кількісно штат не змінився, але замість учителя загальноосвітніх предметів було найнято садівника¹⁰⁶, що свідчило про посилення практичної складової у навчальному плані.

У 1905 р. школа була реорганізована на курси з практичного навчання садівництву та городництву. Термін навчання збільшився до 5 років. Кількість вихованців, що навчалися коливалася із року в рік, але середній показник зріс порівняно зі школою. Так, у 1906 р. на курсах навчалось 24 учні, 1909 – 15, 1912 – 24, 1913 – 20, 1914 – 34. У соціальному розрізі більшість учнів складали селяни (на 1 січня 1915 р з 34 учнів 29 були із селянських родин, що становить 85,3%). При цьому кількість випускників була незначною, і якщо у 1912-1913 рр. курси випустили по 8 осіб щорічно, то у 1914 р. взагалі випуску не було¹⁰⁷.

Фінансувалися курси за рахунок Харківського товариства виправних притулків із щорічною субсидією зі скарбниці у сумі 800 руб., що складало близько 10% від загальних видатків на їх утримання¹⁰⁸.

Необхідно відзначити, що зазначена школа, а згодом і курси, були досить специфічними навчальними закладами, орієнтованими винятково на вихованців притулку і які не відіграли помітної ролі у загальній системі професійної аграрної підготовки населення Харківської губернії. Натомість, вони є яскравим прикладом громадської ініціативи у поширенні знань серед простого народу навіть при обмежених фінансових ресурсах.

Рокитненська практична школа садівництва та городництва. У лютому 1911 р. Харківське губернське земство прийняло рішення відкрити у с. Рокитне Зміївського повіту спеціальну школу садових робітників. Для розташування школи було запропоновано скористатися державною садибою, яка вже мала певний господарський комплекс¹⁰⁹. Прийнято рішення перебудувати старі будівлі та пристосувати їх для потреб школи садівництва, на що було земством виділено 10 тисяч руб.¹¹⁰ Оскільки основна будівля маєтку перебувала у доброму стані, то вже в 1912 р. школа була відкрита.

Фінансування школи здійснювалося з трьох основних джерел: 1) скарбниці, 2) кошти повітового земства, 3) благодійні надходження від приватних осіб. У 1914 р. бюджет школи складав 14 525 руб., з яких 4 400 руб. – бюджетне фінансування, 9 435 руб. – земська субсидія і 690 руб. – приватні надходження¹¹¹.

¹⁰⁵ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 2... С. 57; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 4... С. 62.

¹⁰⁶ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 8... С. 135.

¹⁰⁷ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 9... С. 129; Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 186; Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 114; Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 122; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 130.

¹⁰⁸ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 68.

¹⁰⁹ Садибою був колишній маєток Куликовських, який у результаті махінацій у 1880 р. перейшов до скарбниці і був переданий Департаменту землеробства.

¹¹⁰ Школа садовых рабочих. Южный край (Харьков). 1911. 18 февраля (3 марта), № 10221. С. 4.

¹¹¹ Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 46.

Протягом 1912-1913 рр. садиба школи була досить швидко облаштована. Насамперед відремонтовано та пристосовано головну будівлю школи (колишній палац Куликовських), де розмістилися класи, гуртожиток і дві кімнати для завідувача (у подальшому планувалося їх передати під бібліотеку). Оскільки надалі школа потребувала, окрім завідувача, ще двох викладачів, садівника, городника та майстрів, то земством було прийнято рішення побудувати окрему будівлю загальною площею 106 кв. саж. для облаштування квартир: для завідувача школою (30 кв. саж.), двох учителів (по 20 кв. саж.), садівника та городника (по 10 кв. саж.), кучера та сторожа (по 4 кв. саж.) і казарми для сезонних робітників площею 8 кв. саж. Передбачалося також і майстерня на 10 верстаків. На вказані будівельні роботи виділялося 28 890 руб.¹¹² Разом з відкриттям школи почалося облаштування і господарства – купівля 3 коней, 2 корів, двох поросят тощо¹¹³.

Вже у перший рік існування школи було подано 67 заяв на вступ, з яких було задоволено тільки 19, а на 1 січня 1915 р. у школі вже навчалося 40 учнів у віці від 15 до 20 років, з яких 95% складали селянські діти і лише 5% – інші стани¹¹⁴.

Протягом 1911-1913 рр. (як свідчать оголошення у харківській газеті «Южный край») було остаточно сформовано адміністративно-педагогічний і допоміжний штат працівників: завідувач школою (викладач професійних предметів і практики), вчитель Закону Божого, вчитель загальноосвітніх предметів, вчитель спеціальних предметів, садівник-городник, кучер (поштар), кухар і помічниця кухаря (прачка), 2 сторожа (денний і нічний).

У 1915 р. у школі планувалося організувати 10 стипендій від Департаменту землеробства для найбільш бідних учнів, відкрити навчально-показовий музей, облаштувати метеорологічну станцію з відповідним устаткуванням для спостереження за погодою¹¹⁵.

Рокитненська практична школа садівництва та городництва після низки перетворень і реорганізацій різних політичних систем змогла зберегти як свою аграрну спеціалізацію, так і майновий комплекс з центром у колишньому маєтку родини Куликовських. На сьогодні – Рокитненський професійний аграрний ліцей (с. Рокитне Нововодолазького району Харківської області), який, на жаль, забув власне коріння і з невідомих нам причин веде свій історичний шлях від радянської школи механізації, створеної на базі колишньої школи садівництва та городництва у 1943 р.¹¹⁶

Приватна зразкова навчальна пасіка М.В. Руднева. У кінці 1890-х років викладач Вовчанської вчительської семінарії Михайло Васильович Руднев, який професійно займався бджільництвом, вирішив організувати зразкову навчальну пасіку. Після тривалих і трудомістких оформлень документів у 1898 р. Департамент землеробства дозволив М. Рудневу відкрити курси садівництва, городництва та бджільництва у с. Половинкіне за 10 км від Старобільська із

¹¹² Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1912 года. По экономическому отделу. Харьков: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. С. 159-160.

¹¹³ Ibid. С. 17-19.

¹¹⁴ Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 92; Краткие статистические сведения... Вып. 4. С. 106-107.

¹¹⁵ Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1914 года (18-28 февраля 1915 г.) с приложениями к ним и сводом постановлений. Харьков: Т-во «Печатня С.И. Яковлева», 1915. С. 89.

¹¹⁶ Рокитненський професійний аграрний ліцей. Офіційний сайт. URL: https://ptu54.at.ua/news/informacija_pro_nash_sajt/2011-11-01-1#comments

земельною ділянкою 24 десятини¹¹⁷. Остаточне рішення про організацію пасіки було прийнято під кінець 1899 р. і вже у 1900 р. вона почала свою роботу.

Завдання навчальної пасіки полягало у поширенні раціональних методів бджільництва серед сільських господарів, переважно селян. При навчальній пасіці щорічно, у червні місяці, влаштовувалися одномісячні курси з бджільництва, садівництва й городництва, розраховані на 25 осіб. Прийом на курси відбувався 1 червня, а перевірка знань – 30 червня. Навчальний комплекс складався з будинку, де проводилися курси та розташовувалася бібліотека і музей бджільництва, саду, городу та пасіки на 150 розбірних вуликів¹¹⁸.

З березня по жовтень пасіка виступала в якості навчально-практичного майданчика, який вільно відвідували усі бажаючі. Відвідувачі спостерігали за роботою пасічника, задавали питання з теорії та практики бджільництва. У червні під час проведення курсів тимчасові відвідувачі окрім спостереження за роботою пасіки, часто інтересувалися і теоретичними питаннями, відвідуючи окремі лекції. Окрім бджільництва вони цікавилися садівництвом і городництвом, особливо питаннями збереження вологи у засушливі періоди року. Наприклад у 1913 р. таких відвідувачів було 94 особи, а в 1914 р. – 123¹¹⁹.

Курси проводилися протягом червня переважно для народних вчителів і селян Старобільського повіту. Так, у 1912 р. із 18 слухачів 8 були селянами, у 1913 р. із 16 слухачів – 8 селян, а в 1914 р. селяни вже склали більшість – 10 із 14¹²⁰. Таким чином, курси також можна назвати певною мірою селянськими, а враховуючи той факт, що основна маса вільних відвідувачів були саме селяни, які мали практичний інтерес до зразкової пасіки, то цей навчальний заклад був однозначно селяноорієнтованим.

На курсах слухачі проходили теоретичні та практичні заняття, які відбувалися щоденно, за винятком святкових і недільних днів. Як правило теоретичні заняття велися здебільшого з 8 години ранку до 1 години дня, а практичні – після обіду. Так, у 1913 р. курс з бджільництва складався з 18 лекцій (35 годин) і 19 практичних занять (65 годин), а курс садівництва та городництва – з 16 лекцій (45 годин). Останній курс в аудиторії ілюструвався за допомогою «чарівного ліхтаря», або ж проводився в саду чи на городі¹²¹. У майстерні столяр-бджоляр пояснював як правильно та якісно зробити самому рамковий вулик (по закінченні видавали безкоштовно три вулики). Слухачі на присадибній ділянці висаджували медоносні рослини, проводили глибокі спостереження за життям бджіл і погодою, ставили самостійно експерименти. Заняття з бджільництва, як правило, проводив сам господар пасіки М.В. Руднев, а для читання курсу з садівництва та городництва запрошувалися фахівці зі Старобільська, Харкова й інших міст.

Кошти на утримання викладацького персоналу, столяра та сторожа надавала держава у розмірі 150-600 руб. на рік, інші видатки покривалися особисто

¹¹⁷ Сергиенко С.С. Руднев Михаил Васильевич. Пасека, пчела, здоровье. 2011. № 8 (176), апрель.

¹¹⁸ Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. 16... С. 190-191.

¹¹⁹ Отчет о учебной пасеке с ежегодными курсами по пчеловодству, садоводству и огородничеству М.В. Руднева в Старобельском уезде за 1913 год. Б.м., [1913]. С. 2; Отчет о учебной пасеке с курсами по пчеловодству, садоводству и огородничеству, учрежденной в Старобельском уезде М.В. Рудневым за 1914 год. Б.м., [1914]. С. 3-4.

¹²⁰ Краткие статистические сведения... Вып. 2. С. 96; Отчет о учебной пасеке... за 1913 год... С. 4-5; Отчет о учебной пасеке... за 1914 год... С. 8.

¹²¹ Отчет о учебной пасеке... за 1913 год... С. 4.

власником пасіки. Наприклад, у 1913 р. навчальний заклад отримав від скарбниці лише 150 руб., а інші – 1028 руб. – були покриті за рахунок власних коштів¹²². При цьому у звіті за 1913 р. вказано, що пасіка отримала 75 руб. від Департаменту землеробства та 120 руб. від Міністерства народної освіти, а «інші видатки як з утримання відвідувачів, так і видатки загалом з показової справи навчальної пасіки, саду та городу покриті з коштів засновника М. Руднева»¹²³. Отже, можна з упевненістю стверджувати, що навчальна пасіка трималася винятково на ентузіазмі її засновника.

Революційні події 1917-1921 рр. негативно вплинули на розвиток курсів. З приходом більшовиків, незважаючи на те, що у М. Руднева не було найманої робочої сили, його було визнано буржуазним класом і все майно пасіки було конфісковано. У результаті бджоли загинули, вулики розібрали місцеві жителі на дрова, а будівля, де проводилися курси, повністю згоріла.

ВИСНОВКИ

У середині 19 ст. як владні кола Російської імперії, так і громадськість все активніше почали говорити про необхідність побудови певної системи підготовки професійних аграріїв, які могли б підвищити продуктивність поміщицьких латифундій. У результаті на Слобожанщині виник один з перших навчальних закладів аграрного типу – Південно-західна ферма. З часом, об'єднавшись із землеробським училищем, даний навчальний заклад перетворився на провідний комплексний осередок підготовки фахівців аграрного профілю з розвиненою матеріально-технічною базою, значним штатом професійних викладачів, багатопрофільними курсами підвищення кваліфікації.

Кінець 19 – початок 20 ст. відзначився сплеском громадсько-приватної ініціативи у відкритті сільськогосподарських навчальних закладів, що призначалися, насамперед, для селянства. Саме небайдужим представникам місцевої еліти Харківщина завдячує однією із найбільш розвинених мереж шкіл та училищ аграрного напрямку порівняно з іншими українськими губерніями. Особливо необхідно відзначити діяльність губернського та повітового земств, які, не дивлячись на обмежений фінансовий ресурс, просували ідею створення повітової мережі шкіл і вишукували кошти. Більшість шкіл (Сумська, Асіївська, Одноробівська та Рокитненська) були відкриті саме завдяки їхнім старанням. Не стояли осторонь й окремі меценати – Іван Терещенко (Михайлівська школа), Борис і Надія Філонови (Одноробівська школа), Михайло Руднева (навчальна пасіка на Старобільщині). Окремо необхідно відмітити Товариство піклування про безпритульних сиріт, яке відкрило Липковатівську школу, що пізніше все ж таки перейшла під опіку губернського земства, та Харківське товариство виправних притулків (Дергачівська школа практичного садівництва). У той же час держава у цьому процесі виступала одним з інвесторів, регулятором і контролюючим органом, виконуючи в їх зачаткуванні другорядну роль. Єдиною школою, що не отримувала державної підтримки, була Михайлівська, яка повністю утримувалася за рахунок капіталів Терещенків.

Для більшості аграрних навчальних закладів Харківської губернії були

¹²² Краткие статистические сведения... Вып. 3. С. 48.

¹²³ Отчет о учебной пасеке... за 1913 год... С. 5.

характерні загальні вади, притаманні тогочасній професійній освіті – постійна нестача фінансів, недостатня навчально-методична база, певна плинність учительських кадрів і низька підготовка претендентів на навчання. Не дивлячись на зазначене, заклади виступали не лише освітніми осередками, а й були базою наукових експериментів, центром консолідації небайдужих до селянської праці. Несли сільськогосподарські навчальні заклади і просвітницьку місію. З кінця 19 ст. традиційним стало проведення на базі Харківського училища різного роду курсів – для агрономів, вчителів, селянства й інших зацікавлених осіб.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Національного фонду досліджень України.

REFERENCES

- Bondarenko, V.D.** (2009). O.A. Kolesov and Kolesov's sword. *Lisivnytstvo i ahrolisomelioratsiia*, 116, 9-13 [in Ukrainian].
- Havrylenko, K.M.** (2017). *Professional training of specialists in the agricultural sector in Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century)*. (PhD thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Holovko, V.O., Ruban, Yu.D., Kandyba, V.M. & etc.** (Eds.). (2006). *History of the Kharkiv State Veterinary Academy. 155 years old*. Kharkiv: Zoloti storinky [in Ukrainian].
- Ivanova, T.** (2016-2017). History of the creation of the Sumy agricultural school. *Historical club of A.K. Bulatov*. Retrieved from <https://bulatovichclub.wordpress.com> [in Russian].
- Kolesov, A.** (1887). *Report on the Kharkov agricultural school for 1886*. Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya [in Russian].
- Kolesov, A.** (1895). *Extract from the report on the Kharkov agricultural school for 1894*. Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya [in Russian].
- Kolesov, A.** (1896). *Report on the Kharkov agricultural school for 1895*. Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya [in Russian].
- Korzun, O.V.** (2010). *Formation and development of agricultural research in Podillia (end of the 19th – beginning of the 20th century)*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kostiuk, M.V.** (2007). *Formation and development of agricultural educational institutions and research in Cherkasy region (second half of the 19th – beginning of the 20th century)*. (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I.** (1990). *History of Ukraine*. Lviv: Vydavnytstvo 'Svit' [in Ukrainian].
- Miklashevskii, I.N.** (1893). *Essays on the history of agricultural education in Russia*. Sankt-Peterburg: tip. I.N. Skorokhodova [in Russian].
- Mykhailiuk, O.I.** (2001). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Poltava region in the 19th – at the beginning of the 20th century*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Petrovska, T.** (2020). The path is 117 years long. *Osvitnia traiektoriia*, 6 (6), January, 10 [in Ukrainian].
- Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Essays on the history of agricultural education in Russia in the 19th century*. Moskva: Megapolis [in Russian].
- Rybchenko, D.M.** (2006). Formation of agricultural education in the context of world history. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 1. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06rdvkv.html> [in Ukrainian].
- Rybchenko, D.V.** (2004). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Kyiv region in the 19th and early 20th centuries*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Sergienko, S.S.** (2011). Rudnev Mikhail Vasilievich. *Paseka, pchela, zdorovyie*, 8 (176), April. [in Russian].
- Sobichevskiy, V.** (1894). Agricultural colleges and schools. In **Brokgauz, F.A. & Efron, I.A.** (Eds.). *Entsiklopedicheski slovar*, 12, 423-424 [in Russian].
- Troitskiy, D.** (1913). *Report on the Sumy Zemstvo Agricultural School for the 1911-12 academic year*. Sumy: Tipografiya Vasiliya Ilchenko [in Russian].
- Troitskiy, D.** (1915). *Report on the Sumy Zemstvo Lower Agricultural School for the 1913-14 academic*

- year. Sumy: Tipolit. P.K. Pashkova [in Russian].
- Trygub, O.** (2023). Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century. *Eminak*, 3 (43), 67-95. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).659 [in Ukrainian].
- Trygub, O., Degtyarev, S. & Parkhomenko, V.** (2023). The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 12 (2), 678-691. DOI: 10.13187/ejced.2023.2.678 [in English].
- Trygub, O., Degtyarev, S. & Parkhomenko, V.** (2023). The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 12 (3), 1071-1081. DOI: 10.13187/ejced.2023.3.1071 [in English].
- Trygub, O. & Honchar, M.** (2024). Agricultural Educational Institutions of Steppe Tavriya of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 30, 34-49. DOI: 10.24919/2519-058X.30.299913 [in English].
- Trygub, O. & Stepanchuk, Y.** (2024). Agricultural education in Podillia at early 20 century (on the example of a school in the village of Humenne). *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 7, 7-24. DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.007 [in Ukrainian].
- Uliukaiev, S. H.** (1994). *Content and organization of education in lower agricultural educational institutions of Ukraine (1883-1916)*. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Russian].
- Vasiliev, V.P. & Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Formation and development of the agricultural education system in Russia (XIX - early XX centuries)*. Moskva: OOO Izdatelstvo "Triada" [in Russian].
- Vergunov, V.** (2017). The founder of agricultural science and branch education in the Ukrainian lands Professor M.G. Livanov – 265 years. *Eminak*, 1 (17), Vol. 2, 91-97 [in Ukrainian].